

Łukasz Zamecki
Instytut Europeistyki
Uniwersytet Warszawski

ROK 1948 W DEPARTAMENCIE WIĘZIENICTWA MINISTERSTWA BEZPIECZEŃSTWA PUBLICZNEGO

W aparacie politycznym, którego jedynym celem i zadaniem jest walka z wszelkiego rodzaju wrogami obozu demokratycznego – nie ma miejsca dla „apolitycznych”, chwiejnych, wyczekujących, wahających lub maskujących swoją wrogość czy niechęć „dobrą pracą fachową”. W aparacie więziennictwa na roku 1948 Departament Więziennictwa stawia tezę, że nie należy dłużej tolerować w naszym aparacie dobrych „fachowców”, o ile nie potrafią być jednocześnie dobrymi demokratami, biorącymi aktywny udział w pracy politycznej, społecznej i partyjnej.

Naczelnik Wydziału VI
Departamentu Więziennictwa MBP
mjr Hipolit Duljasz

Rok 1948 stanowi istotną cezurę budowy w Polsce – w oparciu o metody totalitarne – państwa „realnego socjalizmu”¹. Dwa ważne polityczne wydarzenia tego roku, będące elementami procesu monopolizacji władzy i zaostrożenia kursu: powstanie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) oraz usunięcie z kierownictwa partii Władysława Gomułki za „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne”, odcisnęły swoje piętno w Departamencie Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (DW MBP).

Artykuł porusza zagadnienia związane ze zwrotem politycznym w Polsce Ludowej, który miał miejsce w 1948 r. Skupiono się w nim na procesie implementacji przemian tego roku w DW MBP.

¹ Więcej na temat wydarzeń politycznych 1948 r. w Polsce patrz m.in. w: *Rok 1948: nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, Rzeszów 2000; B. Dymek, *Zwrot polityczny 1948 roku: przestanki, przebieg, skutki*, Warszawa 1989; A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski: Polska Ludowa (1944–1989)*, Poznań 1992, K. Kersten, *Narodziny systemu władzy: Polska 1943–1948*, Poznań 1990, Z. Kumoś, *Geneza satelickiego systemu władzy w Polsce 1941–1948*, Warszawa 2001, A. Paczkowski, *Życie polityczne w Polsce 1944–1948*, Warszawa 1983.

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego ze względu na charakter obowiązków stanowiło podstawowe ogniwo procesu totalizacji państwa². Szczególnie interesujące jest więc wdrażanie najważniejszych decyzji państwowych w departamencie Ministerstwa, budzącym mniejsze zainteresowanie badaczy – Departamencie Więziennictwa.

Tezą artykułu jest twierdzenie, że wydarzenia 1948 r. miały wyraźny wpływ na prace DW MBP. Departament Więziennictwa jest przykładem jednej z ważniejszych instytucji państwowych, stanowiących element systemu walki ideologicznej z większością społeczeństwa polskiego³, dlatego to, co się tam działo, może być egzemplifikacją szerszej akcji wdrażania decyzji politycznych kierownictwa partii w obozie władzy i walk wewnętrznych. Postaramy się również udowodnić, że zwiększenie aktywności polityczno-wychowawczej w łonie DW było efektem zwrotu politycznego 1948 r., który objawiał się w tworzeniu monopartii i eliminacji przeciwników politycznych, w tym walk w kierownictwie partii (vide: oskarżenie o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne”).

W pierwszej części pracy przedstawione zostaną relacje Polska Partia Robotnicza (PPR) – Polska Partia Socjalistyczna (PPS) w ocenie funkcjonariuszy DW MBP, w kontekście jednoczenia obu partii. Hipotezą jest, że uważniejszemu nadzorowi poddawano funkcjonariuszy związanych z PPS. W drugiej części zostaną opisane formy pracy polityczno-wychowawczej z pracownikami służby więziennej. Wskażemy tutaj wycinkowo metody indoktrynacji szeregowych pracowników MBP i politykę kadrową w Departamencie Więziennictwa. Trzecia część artykułu poruszać będzie kwestię dyskusji wśród funkcjonariuszy Departamentu Więziennictwa nad „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym” kierownictwa PPR. Część ta ilustrować będzie właściwie formy uległości oficerów Departamentu Więziennictwa względem oficjalnej linii politycznej Departamentu. Podział artykułu na części ma w istocie rzeczy charakter porządkujący, wszystkie wymienione zagadnienia łączą się bowiem ściśle.

Zagadnienie zwrotu politycznego 1948 r. zostało w literaturze szeroko przedyskutowane⁴. W niniejszym artykule korzystano jednak głównie ze sprawozdań ze zjazdów, odpraw i narad, które odbywały się w DW MBP w 1948 r. Materiały te zgromadzone zostały w drugim tomie serii *Polska mniej znana*, której redaktorem naukowym jest prof. Marek Jabłonowski.

² Więcej na temat MBP patrz: „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, pod. red. K. Krajewskiego i T. Łabuszewskiego, Warszawa 2005; Z. Kozik, *Stalinowski system represji w Polsce (1948–1955)*, Piotrków Trybunalski 2000.

³ Na temat postaw Polaków wobec nowej władzy patrz m.in.: W. Jakubowski, *Chłopi polscy: 1944–1948. Perspektywa psychohistoryczna*, Pułtusk–Warszawa 2000; D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa 2000; Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948*, Toruń 2000; Ł. Kamiński, A. Małkiewicz, K. Ruchniewicz, *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji*, Wrocław 2004; A. Kura, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 2006; R. Zaradny, *System polityczny Polski w latach 1948–1956*, Zielona Góra 2000.

⁴ Patrz literatura z przypisu pierwszego.

Łączenie PPR i PPS – „oczyszczanie” szeregów partii

W 1948 r. na żądanie Moskwy przyspieszono akcję łączenia PPR z PPS⁵. W wyniku tego procesu w grudniu 1948 r. powstała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR). Akcja zjednoczeniowa była kolejną odsłoną ustanawiania systemu totalitarnego w Polsce. Powstanie PZPR tworzyło możliwość pozbycia się z obu partii jednostek zdemoralizowanych, jak i osób negatywnie nastawionych do nowej rzeczywistości politycznej. Proces zjednoczeniowy przygotowywany był przez dłuższy czas, był bowiem skomplikowany, jeżeli chciało się osiągnąć zamierzone rezultaty. Pokłosie przygotowań tej akcji zauważalne było w Departamencie Więziennictwa MBP.

Pierwszym elementem powstania PZPR był proces „oczyszczania szeregów” PPR i PPS. W połowie 1947 r. obie partie miały podobny potencjał członkowski. Podczas kongresu zjednoczeniowego PPS była już dwukrotnie mniejsza. Proces usuwania członków w dużo większym stopniu objął więc PPS⁶. Akcja miała na celu osłabienie polityczne i organizacyjne tej partii, której niezależności kierownictwo PPR się obawiało. Proces „czystek” dotknął również służbę więzienną.

W grudniu 1948 r., na odprawie referentów wydziałów więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego, zorganizowanej przez DW MBP, przedstawiciele poszczególnych województw wygłaszali referaty w sprawie „oczyszczania organizacji partyjnej”⁷. Referaty dają ciekawy wgląd w charakter akcji⁸.

Jak wynika z zebranych wypowiedzi poziom służby więziennej pozostawiał wiele do życzenia. Zwracano uwagę na standardy moralne pracowników. Wg referentów głównymi powodami wykluczenia z PPR były przede wszystkim zarzuty natury obyczajowej i zawodowej: złodziejstwo, pijaństwo, zaniedbywanie obowiązków służbowych⁹. Zasięg tego problemu musiał być duży,

⁵ Więcej na temat powstawania PZPR patrz: A. Czubiński, op. cit.; K. Kersten, op. cit.; Z. B. Kumoś, op. cit.

⁶ W grudniu 1947 r. PPS liczyła około 750 tysięcy członków. W przeddzień zjednoczenia (grudzień 1948 r.) było to już „tylko” 531 349 członków. Czystki objęły więc około 220 tysięcy osób. Jak pisze J. Tomicki, „w zdecydowanej większości byli to przeciwnicy połączenia z PPR”. W tym samym czasie z PPR usunięto około 29 tysięcy członków. Dokładniejsze wyliczenia patrz: J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 497–502.

⁷ Patrz: *1948, grudzień 14, Warszawa. Protokół z odprawy referentów Wydziałów Więziennictwa Wojewódzkich Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego zorganizowanej przez Departament Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w dniu 14 grudnia 1948 r.*, w: *Protokoły z odpraw, zjazdów i narad kierownictwa Departamentu Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z naczelnikami więzień i obozów pracy (1944–1954)*, oprac., wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski, Warszawa 2006.

⁸ Dane te są o tyle interesujące, że w dotychczasowych publikacjach podawano jedynie przynależność partyjną pracowników aparatu BP bez rozbicia na poszczególne departamenty. Patrz: K. Rokicki, *Aparatu obraz własny. Analiza wykresów porównawczych dotyczących kadry aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1955*, w: „Zwyczajny” resort...

⁹ Ibidem.

skoro jeszcze kilka tygodni wcześniej upominano funkcjonariuszy odpowiedzialnych za sprawy polityczno-wychowawcze, aby „przy oczyszczaniu partii [...] uważać, by zbyt pochopnie nie podejmować takich uchwał, a raczej stosować nagany, upomnienia”. Bowiem „w naszych organach nie może pracować wyrzucony z partii”¹⁰.

Jako powód wyrzucenia z partii (zarówno PPR, jak i PPS) rzadziej podawano w sprawozdaniach powody polityczne. Jednak i w nich dopatrzeć się możemy przykładów relegowania z powodów politycznych – w więzieniu w Nowogardzie usunięto członków partii za „wrogi stosunek do ZSRR”, w Słupsku wykluczono strażnika „za zły stosunek do partii”, w Bydgoszczy zaś za „wrogość partyjną”. Zdarzały się również zarzuty „siania wrogiej propagandy”¹¹.

Skala relegacji sięgała kilku procent w poszczególnych więzieniach¹². Niektórym zastępcom naczelników ds. polityczno-wychowawczych wypominano jednak słabe zaangażowanie w „podnoszenie dojrzałości ideologicznej” funkcjonariuszy, a czasami wręcz chronienie niektórych strażników. Zwracano jednocześnie uwagę, aby sprawę karania i usuwania „stawiać bardzo ostrożnie”¹³.

Na podstawie protokołów z posiedzeń naczelników i zastępców naczelników więzień i obozów pracy postawić można tezę, że z powodów ideologicznych częściej piętnowani byli funkcjonariusze będący członkami PPS. Wyraźnie rzuca się w oczy, że ze szczególną uwagą przyglądano się członkom innych, aniżeli PPR, partii. Nadzór nad członkami PPS spowodowany był zarzutami wobec tej partii, podnoszonymi przez bliższe Bolesławowi Bierutowi skrzydło PPR, a wyrażonymi w oskarżeniu Gomułki (odmiennie postrzegającego tradycję PPS) o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne”. Wpływy niektórych frakcji PPS należało zmniejszać, ponieważ ich tradycja oparta była „na koncepcji burżuazyjnej, oportunistycznej i reformistycznej”¹⁴.

Na wstępie podkreślmy, że w praktycznie wszystkich więzieniach w 1948 r. istniały koła zarówno PPR-u, jak i PPS-u¹⁵. Procedurę weryfikacji działalności kół PPS rozpoczęto od przedstawienia skali zagadnienia. W załączniku do protokołu z odprawy referentów do spraw polityczno-wychowawczych wydziałów więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego, zorganizowanej przez DW MBP w dniach 20–21 października 1948 r.,

¹⁰ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy referentów do spraw polityczno-wychowawczych Wydziałów Więziennictwa WUBP zorganizowanej przez Departament Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w dniach 20-21 października 1948 r., w: *Protokoły z odpraw, zjazdów i narad...*

¹¹ Patrz: 1948, grudzień 14, Warszawa. Protokół z odprawy...

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

¹⁵ Zdarzały się również pojedyncze przypadki członkostwa funkcjonariuszy służby więziennej w Stronnictwie Ludowym (Wrocław I) i Stronnictwie Demokratycznym (Siedlce).

umieszczono listę, nazwaną „PPS w terenie”¹⁶. Zgodnie z nią w Służbie Więziennej znajdowało się wówczas ogółem 912 członków PPS. Największy procent pracowników (50%) należał do PPS w zakładach w Wiśniczu Nowym, Głazie i Świdnicy¹⁷.

W większości przypadków na początku 1948 r. współpracę między kołami PPS i PPR oceniano dobrze. Często organizowano wspólne zebrania¹⁸. Mimo oficjalnie głoszonej współpracy partii („dwie partie – jeden cel”) zdarzały się jednak doniesienia o słabej kooperacji kół. Tak było w więzieniu Łódź-Kopernika¹⁹. Również w więzieniu Wiśnicz Nowy naczelnik więzienia Leszek współpracę między PPR-em a PPS-em określił jako złą²⁰. Oskarżenia nasilały się wraz ze zbliżaniem się kongresu zjednoczeniowego obu partii. Przyczyn słabej współpracy kół dopatrywano się w niechęci przedwojennych strażników i funkcjonariuszy będących członkami PPS (te grupy często się nakładały) do nowej rzeczywistości politycznej²¹.

W ocenie naczelnika Leszka słaba współpraca PPS z PPR była efektem wcześniejszej przynależności członków PPS-u do AK i PSL²². Na spotkaniach koła PPS-u, które – jak donosił naczelnik – odbywały się „na mieście”, a nie w zakładzie – „gromadziły się szkodliwe elementy”²³. Współpracę ze strażnikami przedwojennymi określano jako bardzo złą²⁴. Zwróćmy uwagę, że najgorzej oceniano więzienia, gdzie pracowała największa liczba funkcjonariuszy przynależących do PPS oraz posiadająca doświadczenie przedwojenne czy epizody walki w AK²⁵.

Kołom PPS wypominano niską aktywność²⁶. Zwracano również uwagę na niechętnie odnoszenie się członków PPS-u do nauczania politycznego (wię-

¹⁶ Wymowny jest fakt, że w protokołach nie znajdziemy takich list, które dotyczyłyby PPR. Patrz: 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Dobrą współpracą kół mogły pochwalić się m.in. więzienia w Bydgoszczy i Gdańsku. W więzieniu w Katowicach członkowie PPS brali udział w zebraniach PPR. Patrz: 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej Odprawy Naczelników Więzień i Obozów Pracy odbytej w dniach 19–21 lutego 1948 r., zorganizowanej przez Departament Więziennictwa i Obozów Pracy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, w: Protokoły z odpraw, zjazdów i narad... Pamiętajmy, że jeszcze na plenum KC PPR z października 1947 r. mówiono o współdziałaniu partii, wyrażającym się m.in. wspólnymi zebraniem. Patrz: K. Kersten, op. cit., s. 370.

¹⁹ 1948, styczeń 16. Sprawozdanie z odprawy zastępców naczelników do spraw polityczno-wychowawczych więzień zorganizowanej przez Departament Więziennictwa i Obozów MBP, w: Protokoły z odpraw, zjazdów i narad...

²⁰ Zwróćmy uwagę, że było to jednocześnie więzienie o najwyższym odsetku pracowników przynależących do PPS. W kontekście dalszych wypowiedzi naczelników więzień i obozów pracy należy stwierdzić, że w tym właśnie upatrywano źródła „słabej kondycji politycznej” strażników.

²¹ Patrz: 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Wyraźnym przykładem jest tu więzienie w Wiśniczu Nowym i Świdnicy.

²⁶ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

zienie Warszawa-Mokotów)²⁷. W Rawiczu, grupa dwunastu „starych strażników”, wszyscy członkowie PPS, zdradzała postawy „antydemokratyczne” i „negatywnie ustosunkowali się do nowej rzeczywistości”²⁸. W Potulicach natomiast członkowie koła PPS nie chcieli uczęszczać na zebrania z kołem PPR. Zażądali połączenia z kołem PPS w Trzeciewnicy. Połączenie było – w opinii naczelnika – niedopuszczalne, gdyż koło z Trzeciewnicy „przejawiało wrogi stosunek do akcji zjednoczenia [PPR i PPS – Ł.Z.]”²⁹. W Jaworznie zwolniono z pracy w organach bezpieczeństwa obywatela Madeja, gdyż „atakował całe kierownictwo, mówiąc, że należy wszystkich kierowników (w skali krajowej) zmienić. Kiedy ob. Madej mówił o braku pewnych produktów, łącząc to z zagadnieniem odchylenia, SW gorąco go oklaskiwała. Mimo wyjaśnień referenta Ramzy, ob. Madej nie ustąpił”³⁰.

Najwięcej uwagi zwracano na członków PPS, którzy w trakcie wojny działali w AK, a bezpośrednio po wojnie należeli do PSL-u. W opinii naczelników więzień wpływali oni negatywnie na innych pracowników, odmawiali uczestnictwa w szkoleniach polityczno-wychowawczych. Naczelnik więzienia Wiśnicz Nowy – Leszek sugerował, że w razie ewentualnego napadu na więzienie przedwojenni funkcjonariusze nie broniliby tego obiektu. Podobne obawy wykazywał naczelnik Krużyński z Grodziska Mazowieckiego³¹. Określał on personel przedwojenny należący do PPS-u jako „niepewny”. Prosił w związku z tym Departament o przeniesienie „przedwojennego PPS-u” (50% personelu w więzieniu) do obozu w Warszawie do pilnowania Niemców, a w to miejsce zwracał się o „ludzi politycznie pewnych”³².

Efekty polityczne akcji „oczyszczania szeregów” oceniano różnie. Starszy referent z Wojewódzkiego Wydziału Więziennictwa Szczecin Słoński uważał, że akcja „wzmogła dyscyplinę partyjną i zawodową”³³, co oznaczało faktycznie zmniejszenie wpływów PPS i „postaw antydemokratycznych”. Natomiast Naczelnik Wydziału Więziennictwa Wrocław kpt. Matkowski informował, że mimo zwołania odprawy zastępców i sekretarzy kół partyjnych w celu wydania wytycznych, jak przygotować do kongresu akcję usuwania z partii – „czyszczenie organizacji partyjnej nie dokonało zasadniczego wstrząsu. Sekretarze partyjni nie rozumieją jeszcze swojego zadania”³⁴. Zdarzały się sytuacje bronięcia członków PPS przez naczelników więzień. W Świdnicy naczelnik więzienia ukrywał „wrogie postępowanie” czterech członków PPS³⁵. Referent polityczno-wychowawczy Wydziału Wojewódzkiego Gdańsk, por. Wiczorek,

²⁷ Ibidem.

²⁸ Patrz: 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

²⁹ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

³⁰ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

³¹ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

³² Ibidem.

³³ 1948, grudzień 14, Warszawa. Protokół z odprawy...

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

meldował zaś, że naczelnik więzienia Elbląg, Korzeniowski, „broniał PPS-owca Kanię (wroga klasowego) przed wyrzuceniem z partii i oddał głos za pozostawieniem go w szeregach partyjnych”³⁶.

Zdarzały się jednak i sytuacje odwrotne – zwracano uwagę, że w Bytomiu „do zagadnienia czyszczenia podchodzono zbyt rygorystycznie”, bo „za opuszczenie zebrania chcą z partii wyrzucić”³⁷.

Mimo deklarowanej przecież równorzędności obu partii, naczelnicy więzień dążyli do zmniejszenia wpływów PPS. Naczelnik obozu w Mielęcinie por. Kuliś meldował, że „dawniej przeważna część pracowników należała do PPS, która nadawała ton obozowi. Obecnie ten stan rzeczy z gruntu się zmienił.” „Był okres, kiedy wszystkie ważniejsze stanowiska w obozie obsadzone były przez członków PPS. Obecnie stan ten zasadniczo się zmienił. Przewodzi teraz PPR, która liczy 106 członków, natomiast PPS 28 członków”³⁸.

Przygotowania do połączenia PPR i PPS były okazją do wyeliminowania osób „niepewnych politycznie” z istotnej instytucji walki o nowy ustrój, jaką było Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Problem prac zjednoczeniowych partii był więc w gruncie rzeczy zagadnieniem lojalności strażników z PPS do nowego systemu. Naczelnik Wydziału VI DW wprost zaznaczał, że „nie staż partyjny, a stosunek do marksizmu-leninizmu może być jedynie kryterium do przyjęcia w szeregi Zjednoczonej Partii”³⁹. Formami represji wobec funkcjonariuszy były nagany, później zaś zwolnienia ze służby. Jako przyczyna oskarżenia wystarczała bezpartyjność. W tym kontekście bardzo złowrogo brzmi wytyczna wygłoszona przez mjr. Hipolita Duljasza „W aparacie politycznym, którego jedynym celem i zadaniem jest walka z wszelkiego rodzaju wrogami obozu demokratycznego – nie ma miejsca dla «apolitycznych», chwiejnych, wyczekujących, wahających lub maskujących swoją wrogość czy niechęć «dobrą pracą fachową». W aparacie więziennictwa na roku 1948 Departament Więziennictwa stawia tezę, że nie należy dłużej tolerować w naszym aparacie dobrych «fachowców», o ile nie potrafią być jednocześnie dobrymi demokratami, biorącymi aktywny udział w pracy politycznej, społecznej i partyjnej”⁴⁰. Słowa te mogą być symbolem polityki personalnej w DW MBP, jaką w nowej rzeczywistości politycznej zamierzano prowadzić.

Praca polityczno-wychowawcza z funkcjonariuszami Departamentu Więziennictwa

Z zagadnieniem „oczyszczania szeregów partii” ściśle wiąże się kwestia pracy polityczno-wychowawczej. Jak już wspomniano, stan moralno-zawodowy wielu funkcjonariuszy więziennictwa był niski. Jednym z największych

³⁶ Ibidem.

³⁷ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

³⁸ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

³⁹ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁴⁰ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

problemów kadry więziennej było pijaństwo. Na III Ogólnokrajowej Odprawie Naczelników Więzień i Obozów Pracy odbytej w dniach 19–21 lutego 1948 r. zwracano uwagę, że problem dotyczy nie tylko niższych rangą funkcjonariuszy, ale także naczelników więzień i kierowników działów⁴¹. Odnotowywano również nagminne kradzieże wyposażenia więzień i obozów przez pracowników służby więziennej. Sygnalizowano, że część funkcjonariuszy traktowała swoje stanowiska jako okazję do wzbogacenia się. Tłumaczono to w następujący sposób: „do aparatu więziennictwa przyjmowano cały szereg pracowników bez cenzusu. Znaczna część tych ludzi nie doceniła awansu społecznego i uległa eliminacji”⁴². Pijaków i złodziei, „nierokujących poprawy” zwalniano ze służby.

Także poziom wykształcenia funkcjonariuszy pozostawiał bardzo wiele do życzenia. W zakładach karnych organizowano zajęcia edukacyjne oraz posyłało pracowników do szkoły powszechnej⁴³. Pełniący obowiązki zastępcy naczelnika ds. polityczno-wychowawczych w Łęczycy informował, że 60% funkcjonariuszy uczęszcza do szkoły powszechnej i gimnazjum⁴⁴.

Większość czasu w pracy wychowawczo-politycznej zajmowało jednak uświadamianie polityczne funkcjonariuszy, których predyspozycje ideologiczne oceniano jako średnie bądź małe⁴⁵. Niejaki Palasz, pracownik polityczno-wychowawczy więzienia Kraków-Montelupich zaznaczał, że około 90% pracowników SW nie wie, po co należy do partii⁴⁶. Rok 1948 stanowił czas wzmożonej pracy z funkcjonariuszami, co związane było także z przygotowywaniem się do zjednoczenia PPS i PPR. Najgorzej do pracy polityczno-wychowawczej w opinii kierowników Departamentu Więziennictwa odnosili się bowiem „przedwojenni” strażnicy. Zwracano uwagę, że starsi wiekiem funkcjonariusze nie chcą się uczyć⁴⁷. W ocenie przełożonych wpływali jednocześnie negatywnie na młodszych stażem i wiekiem pracowników⁴⁸.

Krucjatę podejmowano nie tylko w stosunku do „chwiejnych” członków partii, ale również w odniesieniu do „apolitycznych”. Bezpartyjność pracowników służby więziennej była oceniana bardzo negatywnie. Zachowały się wypowiedzi, wskazujące na wręcz ostrzejsze postępowanie w stosunku do takiej kategorii pracowników. W opinii Departamentu bezpartyjność świadczyła o złej pracy politycznej naczelników i zastępców naczelników więzień i obozów. Zobowiązywano w związku z tym zastępców ds. polityczno-wychowaw-

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ 1948, styczeń 16. Warszawa. Sprawozdanie z odprawy zastępców naczelników do spraw polityczno-wychowawczych więzień zorganizowanej przez Departament Więzień i Obozów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, w: *Protokoły z odpraw, zjazdów i narad...*

⁴⁴ 1948, styczeń 16. Warszawa. Sprawozdanie z odprawy...

⁴⁵ Por. 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej... oraz 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁴⁶ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁴⁷ 1948, styczeń 16. Sprawozdania z odprawy...

⁴⁸ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

czych do obejmowania bezpartyjnych „działalnością partii”. Na zebraniach upominano zastępców naczelników, wskazując im liczbę bezpartyjnych w ich więzieniach⁴⁹. Apolityczność oznaczać miała „ukrytą niechęć” do systemu. W stosunku zaś do osób, które zapisały się do partii „bez przekonania”, sugerowano: „przetrząskać, przeprowadzić krytykę i skłonić do samokrytyki, karierowiczów dokładnie sprawdzić, zebrać przykłady, wyjaśnić, że nie mają nic wspólnego z partią”⁵⁰.

Przedwojenni funkcjonariusze w sytuacji indoktrynacji ideologicznej – podkreślając swoją apolityczność – często ukrywali faktyczną niechęć do nowego systemu. Kierownictwo Departamentu Więziennictwa wyraźnie jednak zaznaczało, że: „We wszystkich tych wypadkach podkreślana przez nich [funkcjonariuszy więziennictwa – Ł.Z.] «apolityczność» kłóci się wyraźnie z charakterem politycznym naszego aparatu”⁵¹. Taką kategorię pracowników należało traktować jako sabotażystów.

Zainteresowanie naczelników więzień i oficerów politycznych wzbudzały nie tylko preferencje polityczne funkcjonariuszy⁵². Na odprawie referentów wydziału więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego, zorganizowanej przez DW MBP w dniu 14 grudnia 1948 r. informowano, że w Płocku „personel ulega propagandzie prowadzonej przez kler”, a dzieci pracowników wychowywane są „w duchu klerykalnym”⁵³. Poglądy wyznaniowe pracowników więziennictwa uznawano za funkcję ich postaw politycznych względem nowej rzeczywistości politycznej. Autonomicznym zagadnieniem stało się więc odciążenie pracowników więzień od Kościoła katolickiego⁵⁴. W stosunku do strażników pojawiały się, ze strony przełożonych, zarzuty o „propagowanie klerykalizmu”⁵⁵. Zwracano również uwagę na „niewłaściwy ożenek”. Walkę z klerem uznano jednak za trudną, gdyż „jest między nimi [księżmi – Ł.Z.] dużo inteligencji i dlatego tym bardziej musimy dobrze każde uderzenie przygotować. Nie trzeba, jak powiedział ob. Gawryluk, czekać, aż kułak połączy się z księdzem. My powinniśmy wiedzieć, co politycznego kler przeprowadził na kazalnicy, odebrać fakty i tak wytłumaczyć, by personel zrozumiał, że ksiądz nie ma racji”⁵⁶. W tym celu wskazywano, że czasami „nie zaszkodzi zajść do kościoła”, zwracano jednak uwagę, że trzymanie ręki

⁴⁹ Ibidem

⁵⁰ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁵¹ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

⁵² W opinii osób odpowiedzialnych za pracę ideową w więzieniach, wśród nie-członków PPR częstsze było „wykolejanie się” ideologiczne.

⁵³ 1948, grudzień 14, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁵⁴ Zwróćmy uwagę, że działalność przynosiła efekty – O ile w 1947 r. jedynie nieco powyżej 9% pracowników aparatu BP deklarowało się jako bezwyznaniowci, o tyle już w 1951 r. prawie 70% uważało się za ateistów. Patrz: K. Rokicki, *Aparatu obraz własny. Analiza wykresów porównawczych dotyczących kadry aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1955*, w: „Zwyczajny” resort..., s. 32.

⁵⁵ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

⁵⁶ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

na pulsie trzeba rozwiązać tak, aby obecność zastępców naczelników w kościele nie zachęcała personelu do uczestnictwa w nabożeństwach⁵⁷. Przyglądano się funkcjonariuszom, którzy brali ślub kościelny. Za poważny problem uznano także obecność krzyży w więzieniach i obozach⁵⁸.

Analizując formy pracy nad personelem w więzieniach i obozach w roku 1948, wyróżnić możemy kilka metod podnoszenia ich poziomu politycznego. Obejmowały one działalność partyjną (w tym wyścig pracy), szkolenia polityczno-wychowawcze (ze względu na istotę tej formy pracy odróżniamy ją wyraźnie od działalności partyjnej) oraz prace organizacji społecznych, takich jak koła przyjaźni polsko-radzieckiej czy Ligi Kobiet.

Spotkania kół partyjnych organizowane były najczęściej dwa razy w tygodniu. Zdarzały się jednak więzienia, gdzie spotkania kół były rzadsze. Tłumaczono to wówczas przemęczeniem personelu⁵⁹. W trakcie spotkań podejmowano tematy z „życia politycznego i gospodarczego kraju oraz problemy polityki zagranicznej i wydarzenia na świecie”⁶⁰.

Rolą i zadaniem organizacji partyjnych była:

- 1) pomoc zarządowi więziennemu w usprawnianiu pracy zawodowej,
- 2) walka o poziom moralny swych członków i całego personelu,
- 3) walka o podniesienie poziomu ideologicznego swych członków⁶¹.

Dla osiągnięcia powyższych zadań postulowano stosowanie „oręża krytyki i samokrytyki”. Ważną rolę odgrywały również świetlice, wspólne wieczory spędzane na czytaniu książek i referaty. Urządzano także akademie, uroczystości oraz publikowano gazetki⁶².

Formą pracy z funkcjonariuszami było również organizowanie wyścigów pracy między kołami partyjnymi. Dla przykładu w Sieradzu wyścig pracy objął następujące zagadnienia:

- 1) sumienne wykonywanie służby,
- 2) oszczędności światła, materiałów pędnych, węgla,
- 3) systematyczne czytanie gazet.

W Wieluniu współzawodnictwo między dwoma grupami PPR-u objęło punktualne przychodzenie na służbę oraz regularne uczestnictwo w zajęciach szkolnych. W więzieniu Wrocław I współzawodnictwo polegało na:

- 1) unikaniu przekroczeń służbowych,
- 2) podwyższaniu poziomu politycznego,

⁵⁷ Ibidem

⁵⁸ „Poruszył tam on [por. Gabrielski, naczelnik Wydziału Szkoleniowego – Ł.Z.] na zebraniu ogólnym sprawę krzyża w stołówce i polecił krzyż ten zdjąć strażnikowi Bakowi, który odmówił «bo ręka uschnie temu, który krzyż zdejmie». Inicjatorem zajścia był strażnik Keslink (wykładowca)”.

⁵⁹ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem

⁶² Por. 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej... oraz 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

3) braniu aktywnego udziału w życiu politycznym i zawodowym,

4) służeniu przykładem w życiu prywatnym i w służbie.

Większość wyścigów pracy toczyła się wokół punktualności pracowników i prawidłowego wypełniania obowiązków służbowych⁶³.

Szkolenia polityczno-wychowawcze dla funkcjonariuszy odbywały się regularnie. Prowadzone były przeważnie przez zastępców naczelników. Pracy polityczno-wychowawczej pilnowali też referenci do spraw polityczno-wychowawczych wydziałów więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego⁶⁴. W większości zakładów szkolenia realizowano podług przysyłanych planów szkoleń i wytycznych. Obejmowały one analizowanie przesyłanych biuletynów i egzaminy z ich znajomości. Na odprawach dla zastępców naczelników ds. polityczno-wychowawczych prezentowano wzorcowe zajęcia polityczne.

Celem podniesienia dyscypliny w więzieniach umieszczano zdemobilizowanych żołnierzy KBW. W ocenie dyrektora Departamentu Więziennictwa i Obozów Pracy MBP, płk. Stanisława Pizło, napłynięcie „zdrowego elementu” w postaci żołnierzy KBW wpłynęło na podniesienie dyscypliny⁶⁵. Żołnierzy KBW powszechnie określano jako posiadających lepsze wyrobienie zawodowe i polityczne⁶⁶.

Formą wpływu na pracowników SW było także zachęcanie do uczestnictwa w innych, aniżeli partyjne organizacjach. Zastępcy naczelników ds. polityczno-wychowawczych musieli wykazywać się ciągłym wzrostem liczby uczestników w spotkaniach takich kół.

Praca polityczno-wychowawcza, przybierająca różne formy, stanowiła główny mechanizm indoktrynacji politycznej. Zwiększenie presji na pracę polityczną w 1948 r. w Departamencie Więziennictwa związane było z wchodzeniem w szczytowy okres ustanawiania nowego porządku w Polsce.

Dyskusja w Departamencie Więziennictwa nad „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym”

Kolejnym przełomowym wydarzeniem roku 1948 w obozie władzy była sprawa „prawicowo-nacjonalistycznego odchylenia” lidera PPR Władysława Gomułki. Była to kolejna odsłona walki o nowy model państwa.

W dniach 13–15 września 1948 r. odbyła się odprawa zastępców naczelników ds. polityczno-wychowawczych więzień z siedmiu województw, na której analizowano „kryzys, który przeszła partia”⁶⁷. Zaznaczmy na wstępie, że dyskusja nie miała charakteru swobodnej wymiany opinii. Przybrała formę

⁶³ Patrz: 1948, styczeń 16. Sprawozdania z odprawy... oraz 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

⁶⁴ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁶⁵ 1948, marzec 3, Warszawa. Protokół z III Ogólnokrajowej...

⁶⁶ Ibidem

⁶⁷ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

przepepytywania uczestników spotkania z przygotowanych przez kierownictwo partii interpretacji „kryzysu”. Funkcjonariusze pytani, jaki to kryzys przeszła partia w ciągu ostatnich trzech miesięcy (lipiec-wrzesień) odpowiadali, że polegał on na „ześlizgnięciu się kierownictwa PPR z zasad marksizmu-leninizmu; nieprawidłowej ocenie tradycji partii oraz niesłusznym postawieniu sprawy wsi i chłopa”⁶⁸. Niejaki Kowalski z Sieradza zauważył, że kryzys wynikał z niezrozumienia roli WKP(b) i ZSRR oraz zasad internacjonalizmu, natomiast Palasz z Kraków-Montelupich był zdania, że kryzys w łonie partii wynikał z faktu, że tow. Gomułka niechętnie ustosunkowywał się do utworzenia Biura Informacji i uchwał tegoż Biura w sprawie przywódców Komunistycznej Partii Jugosławii⁶⁹.

Wskazywano również, że partia nie zachowała należytej czujności przy przyjmowaniu do PPR nowych członków. Stwierdzono, że w szeregi partii weszło „dużo elementu drobnomieszczańskiego”, który zajmował częstokroć stanowiska kierownicze, a nie miał nic wspólnego z marksizmem i leninizmem⁷⁰.

Wywiązała się również polemika na temat tego, czy kryzys wynikał z braku programu na przyszłość i dalszej perspektywy w walce o socjalizm. Zastępca naczelnika, Gawryluk z Białegostoku prostując takie podejście stwierdził, że partia program miała, tylko „pewna grupa nie doceniała wartości i siły ruchu robotniczego”⁷¹.

Istotny problem dotyczył definicji odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego. Dużą część wspomnianej odprawy zastępców naczelników ds. polityczno-wychowawczych poświęcono temu właśnie zagadnieniu.

Odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne polegało w opinii funkcjonariuszy m.in. na „niewykonaniu zadań walki klasowej”, „spaczeniu ideologii marksistowsko-leninowskiej i szukaniu nowej drogi”, „zezwoleń „na rozrost sił kapitalistycznych”, „niezrozumieniu międzynarodowego znaczenia ruchu robotniczego” czy „niechętnym stosunku do powołania Biura Informacyjnego”⁷².

Duża część wypowiedzi poszukiwała odchylenia w postawie wobec WKP(b) i KPJ. Kurcwiel z więzienia Łódź-Kopernik stwierdził, że odchylenie powstało na skutek tego, że WKP(b) nie była uważana za przodująca partię w drodze do socjalizmu. Wśród form odchylenia wyraźnie rysował się także wątek „solidaryzowania się z nacjonalistycznymi tendencjami PPS”⁷³.

Jak wspomniano, dyskusja nie miała swobodnego charakteru. Zastępcy naczelników więzień byli faktycznie przepepytywani ze znajomości oficjalnej interpretacji kryzysu w kierownictwie partii. Wypowiedzi inne były prosto-

⁶⁸ Ibidem

⁶⁹ Ibidem

⁷⁰ Ibidem

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

wane, zaś poglądy wykraczające w tej materii zbyt daleko od uznawanej wykładni karane były wykluczeniem z aparatu bezpieczeństwa⁷⁴.

Skoro „odchylenie” Gomułki miało charakter „prawicowo-nacjonalistyczny” należało zinterpretować „prawicowość” i „nacjonalizm”. W ocenie części funkcjonariuszy „to są pojęcia identyczne”. Prawicowość bowiem polega na wyłamywaniu się ze stanowiska klasowego, niedocenianiu Związku Radzieckiego, negatywnym ustosunkowywaniu się do przemian na wsi i niesłusznej ocenie tradycji PPR. Za nacjonalistyczną uważano PPS, gdyż – zdaniem Drozda – „rozgraniczała: «my Polacy, oni Rosjanie»”⁷⁵.

W opinii wyższych rangą funkcjonariuszy, towarzysz „Wiesław” popełnił co najmniej kilka błędów. Przyjął negatywny stosunek do uchwał Biura Informacyjnego w sprawie przywódców KPJ. Gomułka nie doceniał roli walki klasowej na wsi, partii czy znaczenia WKP(b) i ZSRR. „Wiesławowi” wypomniano także brak kolegialności i zamazywanie zasług SDKPiL oraz KPP. Uważano, że jego błędy wynikały z niezrozumienia przewodniej roli ZSRR w tworzeniu socjalizmu i oddaleniu się od zasady internacjonalizmu na rzecz polskich dróg dochodzenia do socjalizmu.

Wypomniano Gomułce, że nie stawiał sprawy eliminacji prawicowych odłamów PPS wyraźnie, a jeżeli już to pod naciskiem KC PPR.

Ppłk Duljasz podsumował błędy, które popełnił Władysław Gomułka:

- 1) błąd w sprawie tworzenie Biura Informacyjnego,
- 2) błąd w sprawie połączenia z PPS,
- 3) błąd w sprawie chłopskiej,
- 4) błąd w sprawie przywódców KPJ,
- 5) błąd w sprawie oceny tradycji naszej partii.

Za przyczyny odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego uznano:

- 1) przecenianie sił reakcji,
- 2) niedocenianie sił klasy robotniczej,
- 3) mały wkład pracy wśród inteligencji,
- 4) uleganie ideologii mieszczańskiej,
- 5) niewłaściwe podejście wobec problemu socjalizacji wsi,
- 6) uznawanie za dobrą monetę narodowościowych tradycji PPS, a niedocenianie tradycji PPR,
- 7) niedocenianie roli WKP(b) w walce klasy robotniczej z imperializmem.

Przyczyn takich zachowań Gomułki dopatrywano się w jego oportuniźmie. „Wiesław” w opinii funkcjonariuszy MBP bał się posądzenia o uleganie Moskwie⁷⁶.

Na dowód, że „dyskusje” nad odchyleniem w DW były jedynie transmisją oficjalnych wytycznych podać można, że zarzuty wobec Gomułki wygłaszane

⁷⁴ Por. przypadek „obywatela Madeja” opisywany w pierwszej części artykułu.

⁷⁵ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁷⁶ Ibidem.

przez funkcjonariuszy pokrywały się z tymi, które wg Andrzeja Werblana pojawiły się na posiedzeniu KC PPR z 31 VIII – 3 IX 1948 r.⁷⁷

Departament Więziennictwa przedstawiał również bardzo prostą metodę walki z odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym – pokonanie wroga możliwe było tylko przez ofensywę ideologiczną w każdym aspekcie pracy funkcjonariusza MBP.

Za realizację uchwał plenum dotyczących odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego odpowiedzialni byli zastępcy naczelników ds. polityczno-wychowawczych oraz referenci do spraw polityczno-wychowawczych wydziałów więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego. Służbie Więziennej organizowano zebrania partyjne celem wytłumaczenia problemu odchylenia. Na nadzwyczajnych zebraniach partyjnych przeprowadzano również krytykę i samokrytykę.

W efekcie tych działań odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne w KC – zdaniem ppłk. Duljasza – zostało zlikwidowane. Jednak w „dołach” partyjnych nie zdołano go wyplenić, a uznawano je za groźne⁷⁸. Tymczasem „akcję prowadzą księża, kupcy, adwokaci, kułacy, często żona czy kolega – reakcjonista. I tak przesącza się obcą ideologię w grunt podatny, bo wychowany w tej właśnie wrogiej ideologii. Zastępcy [naczelników więzień do spraw polityczno-wychowawczych – Ł.Z.] muszą zrozumieć, że personel więzienny jest pod bezpośrednim naciskiem wrogiej ideologii i muszą to zwalczać”⁷⁹.

* * *

Krótki przegląd zagadnień podejmowanych przez kierownictwo Departamentu Więziennictwa w 1948 r. tworzy ponury obraz instytucji będącej elementem totalitarnego systemu władzy. Jednocześnie ta wycinkowa co do obszaru administracji państwowej analiza stanowi ilustrację działań podejmowanych w szerszych kręgach państwowych. Rok 1948 w DW MBP ilustruje charakter zmian w całym państwie.

W Departamencie Więziennictwa, podobnie jak w innych instytucjach państwowych, w 1948 r. przeprowadzone zostały „czystki”, które objęły głównie PPS, funkcjonariuszy apolitycznych oraz tych, którzy wcześniej przynależeli do AK i innych niż PPR organizacji. Potwierdza to tezę, że PPS i „apolityczni” stanowili problem dla kierownictwa PPR-u. Powodami usunięcia z partii były zarzuty natury moralnej, jak i politycznej.

⁷⁷ Wg Werblana Gomułkę oskarżano o:

- 1) nieufność wobec ZSRR i WKP(b),
- 2) błędną ocenę tradycji niepodległościowych polskiego ruchu robotniczego,
- 3) oportunistyczną gotowość sprzymierzenia się z prawicą SL i PPS w końcowej fazie wojny,
- 4) uchylanie się od walki klasowej z elementami kapitalistycznymi na wsi,
- 5) niewiarę w zwycięstwo partii w walce z władzą państwową w Polsce,
- 6) zaściankowość i tendencje nacjonalistyczne w podejściu do problemów globalnych.

Zob. A. Czubiński, op. cit., s. 193.

⁷⁸ 1948, październik, Warszawa. Protokół z odprawy...

⁷⁹ Ibidem.

Drugim ważnym wydarzeniem 1948 r. – obok powstania PZPR – były przesunięcia w ramach ścisłego kierownictwa komunistycznego. DW nie wykazał się samodzielnością w interpretowaniu „kryzysu” partii. W debacie powielano oficjalne slogany, odnoszące się do powodów „odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego”.

Oba wydarzenia wymagały odpowiedniej interpretacji, dlatego rok 1948, był również rokiem wzmożonej pracy wychowawczo-politycznej z funkcjonariuszami służby więziennej.

Rok 1948 był przełomowy w kształtowaniu nowej rzeczywistości, wyznaczał wschodzącą fazę państwa totalitarnego, „polityczne ramię” nie mogło więc pozostawać w tyle. Wręcz przeciwnie – jak wielokrotnie to podkreślono – wyznaczało kierunki i formy przemian w walce o dzień jutrzejszy.

SUMMARY

The article overviews the operations of the Prison Department of the Ministry of Public Security in 1948, and it paints a gloomy picture of an institution subjected to totalitarian rule. This fragmentary analysis of a government department mirrors the policies enacted by the broader state apparatus.

Similarly to other state institutions, the Prison Department initiated a series of purge campaigns in 1948. The same year witnessed the creation of the Polish United Workers' Party and changes in the composition of top-level party authorities. Both events necessitated new propaganda efforts, and a series of political and educational campaigns were launched in Polish prisons in 1948. The analyzed year was a breakthrough period which shaped the ideological foundations of a rising totalitarian state.